

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ У ВИШАХ УКРАЇНИ

У статті аналізується функціонування науки у вишах СРСР, дається оцінка її у сучасній Україні й визначаються деякі способи активізації.

Ключові слова: виш, наука, викладач, Україна.

Розвідка є однією з численних, в яких аналізується трансформація вищої школи України, зокрема оцінюється вкрай незадовільний рівень вишівської науки і визначаються деякі заходи для її піднесення. Констатуємо, що нині на вершині цивілізаційного прогресу перебувають не країни з багатими запасами енергоносіїв, а ті, в яких є високий науково-технічний та освітній потенціал.

У Радянському Союзі наука при всій її керованості з боку Комуністичної партії не була співвідносна за значимістю з наукою у США та Західній Європі. Особливо слабкою була вишівська наука. У суверенній Україні коефіцієнт корисної дії науки також низький. Констатуємо, що в українському продукті лише один відсоток розумової діяльності при п'ятдесяти у західноєвропейському. Пояснюється констатоване не лише вкрай занедбаною матеріально-технічною базою, але й низьким рівнем науковців, зокрема зайнятих науковою діяльністю викладачів виші. Причин кілька. У Радянському Союзі, зрозуміло, тоталітарна економіка й політика вимагали тоталітарного управління наукою й освітою. Здається, банкрутство тоталітарної системи держави мало б супроводжуватися банкрутством тоталітарного управління наукою й освітою. Поки що ж усе ще за розмовами про необхідність змін та перейменуваннями установ, відділів тощо в Україні сутнісних змін тут не відбувається. Те, що нині в науці й освіті в державі діється, можна назвати огидним словом покруч. Успадковане воно з радянських негативів освіти й науки (Шейдлін 1980). Думається, що в європейській налаштованій Україні мали б перестати діяти принципи подвійних стандартів. Наслідки того надзвичайно негативні як у минулому, так і нині в усіх сферах суспільного життя. Усе це очевидніше у нинішній ситуації, бо якщо тоді значна частина людей не помічала всього того й вірила хоча б у щось, то нині таких мало. Додаймо до того, що усунути будь-які їй противаги. Все, що нині діється, сприймається через призму меркантилізму, а тому викликає зневагу й дратує. І це при тому, що нинішня посттоталітарна Україна входить у загальну кризу в усіх сферах життя і підсумовується демографічною кризою.

Отже, нині на тлі численних соціально-економічних негативів в умовах соціальної й ідеологічної невизначеності при недостатньому державному асигнуванні на науку, освіту, патологічно неправомірно роздуті кількостях псевдовчених і псевдостудентів, що є наслідком маніпулювання передвиборчими обіцянками, розвал науки й освіти особливо небезпечний. Причиною всього того значною мірою є все та ж таки тоталітарна система підготовки кадрів науковців та викладачів, їх функціонування.

Не забуваймо, що напередодні розпаду СРСР академік А.Шейдлін, колишній директор науково-дослідного інституту високих температур, констатував кризовий стан розвитку науки в державі, супроводжуваний старінням науковців, посиленою домінантністю нездар в АН Радянського Союзу, волонтаристським втручанням партійних органів у наукову роботу академічних установ. Окремо зупиняється учений на низькому рівні науковців вишів, яких було надміру багато, але які були зайняті переважно неістотними другорядними питаннями, далекими від проблематики фундаментальної науки. Наголошує він при цьому також і на значенні у розвитку науки наукових особистостей та абсурдності вимог щодо чіткого планування наукового пошуку, у зв'язку з чим ставить питання про створення тимчасових проблемних груп. Адаже будь-яка декларована проблематика, як показує досвід, такою постає в процесі інтуїтивного пошуку її розв'язку, а не заради дисертбельності, бо наука, власне фундаментальна, не узгоджується з чітко визначеною кількістю аспірантів та докторантів, кількість питань і підпроблем не визначаються одразу, а лише в процесі розробки проблеми, як не узгоджується і з чітко визначеними термінами завершення й захисту досліджень, бо не можна точно передбачити час розв'язку поставленого питання.

Цілком доречно було б вчитатися у пропоновані рядки: "Техніка не лише все більше залежить від науки – вона й розвивається все більше схожим на науку способом. Важливим фактором стає поява незалежно й оригінально думаючих творців, людей, здатних бачити проблеми у нестандартних ракурсах. Науку (як і сучасну наукоємну техніку) не можуть творити раби, не здатні до самостійних зусиль свідомості" (Шрейдер 1989, С. 254 – 255). Процитоване нами стосовно перспектив розвитку науки й техніки ніяк не узгоджується з колишніми вимогами "затвердження" – координації теми дисертації у єдиному координаційному центрі – координаційній раді, монополізуванням перезатвердження експертною радою ВАКу, ані прискіпливістю до постійно змінюваних вимог до оформлення тексту дисертації, бібліографічних вимог. І надалі вважати названі адміністративні чинники визначальними – значить і далі нехтувати об'єктивними закономірностями пошуку істини в науці.

Наша теза постає альтернативою хибній практиці монополізувати наукову діяльність, бо при цьому порушується принцип конкурентності. Ми абсолютно певні, що нинішній незадовільний стан підготовки всієї національної еліти став наслідком неприродного функціонування системи освіти й науки в цілому. Лише нині починаємо усвідомлювати причину такого незадовільного стану речей: невизнання конкуренції як умови становлення гармонії в соціальному розвитку. Відчувається нині в Україні, що екстенсивний розвиток вичерпав себе, а до інтенсивного не приступили.

На жаль, цього не відчули й представники сучасної української еліти, яку поки що такою й назвати можна лише умовно. Інтенсивне ж зростання кількості інформації потребує піднесення ефективності науки й освіти, зокрема рівня вимогливості до студентів. Воно актуалізує питання про загальнонаукову та галузеву професійну диференціацію. Зрозуміло, що не всякій дитині й молодій людині під силу творчо сприймати зростаючу інформацію. Не допоможуть при цьому статки батьків. Неefективна підготовка абітурієнта, його обмежені здібності роблять некомфортним перебування

студента особливо в навчальному закладі. В умовах значного інформативного навантаження вони не обіцяють йому й працевлаштування за фахом. Треба зважати не лише на індивідуальний, але й соціальний чинник, бо йдеться не лише про приватні, але й державні інтереси. Сподіваємось, що нинішня гіпертрофована практика соціальної компенсації у сфері освіти з часом перестане діяти. Утвердження забутої конкурентності змусить навчатися й працювати, максимально докладаючи зусиль. Саме на цій основі, а не за матеріальними статками, сподіваємось, має здійснюватися відбір в елітні гімназії, ліцеї та класичні університети з превалюванням гуманітарно-гуманістичного спрямування. Лише випускники цих закладів здатні формувати повноцінну національну еліту, ряди науковців.

Надалі зміст усієї розвідки підпорядкований аналізу нинішніх негативних наслідків у розвитку української науки й визначенню деяких кроків по виходу з кризи під кутом зору утвердження в науці й освіті, - як і в будь-якій сфері суспільного життя, - конкуренції.

Особа викладача при її конкретизації має диференціюватися за структурною організацією вищої школи, кількісною та якісною упорядкованістю вишів, оптималізацією співвідношення учителя загальноосвітньої й диференційованої (гімназії, ліцеїв відомств), середньої школи та вишів, поки що часом розмежованих за міністерствами й відомствами (міліції, прокуратури, митниці, управління), а відповідно загальнонародних і елітно привілейованих (академії та університетів при Верховній Раді, Президенті держави тощо). Авторитет, а відповідно й матеріальне забезпечення викладача, часом незалежні навіть від кваліфікаційного їх рівня (професора, доцента, старшого викладача, асистента). Так оплата й матеріальне забезпечення викладача-асистента у вишах міліції, прокуратури, митниці і т. д.) іноді кращі, ніж професора загальнонаукового вишу. До речі, ця традиція успадкована від радянського періоду, коли старший викладач марксизму-ленізму без наукового ступеня прирівнювався за статусом і оплатою до викладача-доцента галузевих кафедр.

Така ситуація викладачів та науковців в Україні була й залишається причиною уже вказаного нами небажання розвивати науку, поглиблювати наукове дослідження, бо натомість для видимості й звітності можна підготувати якусь навчально-методичну або й науково-популярну книгу або кілька розвідок такого ж характеру. Так, колега автора розвідки фахівець з мовознавства з усією відповідальністю, констатує невисокий теоретичний рівень абсолютної більшості дисертацій у цій сфері, відзначає, що їх автори здебільшого обмежуються у своїй дослідницькій практиці *первинною систематизацією зібраного чи підібраного емпіричного матеріалу*. У багатьох випадках заявлювані дисертантами сучасні методики виявляються хіба що не завжди органічним поєднанням традиційної описової термінології з рядом науково-термінологічних неологізмів без вказівки на наукову парадигму. Скажімо, у багатьох роботах фрейм, концепт не співвідносяться ними зі структурною чи когнітивною лінгвістикою. Не відчувається спрямовуюча роль АН, МОН, ВАК. Неорієнтованість спрямовуючого й контролюючого ВАК на науково-дослідну проблематику затверджуваних ним докторських та кандидатських (що й нині практикується залишком відомства як підрозділу МОН) виявляється й у тім, що координаційні ради "узгоджували", наприклад, з філології, педагогіки і т. д. й нібито наукові дисертації з історії визначеної галузі науки, зокрема з історії педагогіки, історії мовознавства тощо. Науковцeve-аналітику з будь-якої галузі науки була абсолютно очевидно їх безпроблемність. Колишній атестуючий науку орган виявився абсолютно безпорадним в активізації науки в цілому, зокрема наукової діяльності вишів. Скажімо, зібрані адміністративно члени колишньої експертної ради з мовознавства не були фактично аналітиками-теоретиками (навіть якщо вони часом були працівниками науково-дослідних інститутів), бо вони (навіть доктори наук) у свій час захищали свої дисертації на основі поверхового структурування емпіричного матеріалу в аспекті описової парадигми й визначалися не за розробленими проблемами, а за розділами науки про мову (лексикологи, фразеологи, морфологи, синтаксисти) або за галузями прикладного характеру (лексикографи, діалектологи тощо). Саме тому така експертна рада фактично обмежувалася (якщо серед членів її були працівники академічних установ) педагогічним аспектом: вони в основному зважали на вміння осмислити (здебільшого первинно) й структурувати такий опис у вигляді реферата-дисертації, щоб на останньому своєму етапі в умовах корпоративної комерціалізації абсолютизувати формалізацію педагогічної атестації, витіснивши фактично науковий пошук.

По-перше, формальна атестація вишів, захоплення ректоратів будь-якою ціною підігнати науковий потенціал під штучно визначені стандарти вкрай спотворили навіть кількісне і якісне співвідношення викладачів та науковців, викладачів різних категорій. Адже нині в багатьох випадках кількість професорів, доцентів, асистентів і лаборантів ніяк не співвідноситься, як не співвідноситься кількість кожного з розрядів викладачів з читаними ними науковими й навчальними курсами. Стало звичайним, що на багатьох кафедрах іноземних мов доцент – це кандидат педагогічних наук, на кафедрах математики та фізики – це мало не норма. Безперервне скорочення годин навіть основних дисциплін, з одного боку, гонитва за кількісним зростанням викладачів з науковими ступенями доктора й кандидата, з другого – зробили звичним, що навіть професори ведуть практичні заняття, а деякі зайняті на факультетах довузівської підготовки, хоч це мали б виконувати якщо не вчителі-методисти, то хоча б асистенти.

По-друге, знівельовано статус науковця не лише у виші, але й науково-дослідних інститутах. Серед працівників академічних наукових установ, зрозуміло, не всі науковці. Певні, що серед викладачів ненауковців ще більше, бо одна справа – бути викладачем, уміти відтворити сприйняту інформацію, а зовсім інша – створювати таку інформацію. Неприскіпливий фаховий аналіз кадрового складу абсолютної більшості вишів сучасної України, певні, засвідчить, що його підбір базується далеко не на функціонально-фаховому принципі, а розв'язує значною мірою завдання служби зайнятості. Визнаємо, що два десятки псевдодемократичного функціонування освітньої системи і формалізована атестація спотворили кадрову структуру ректоратів, деканатів, а особливо кафедр. Безпосередні спостереження за функціонуванням кафедр у гуманітарних вишах, на жаль, засвідчують, що в багатьох випадках кафедра – далеко не науковий і навіть не галузевий функціонуючий колектив. У ряді випадків вона професійно й галузеву несумісна; викладачів об'єднує лише місце їх формального об'єднання. Не доводиться згадувати про те, що кафедра – це науково-дослідницька ланка.

Активізація наукової діяльності стане можливою зі зміною статусу викладачів й науковців вишу. Зрозуміло, це

можна здійснити в кілька етапів, бо важко буде сприйняти те, що кандидат чи доктор наук – то будь-якого рівня чиновник, депутат, міністр, політик. Але треба знати, що, здебільшого, ректор, декан-директор вишу, усі як правило, – не науковці, бо індульгенція на науку не суміщається в них з систематичною науковою діяльністю. Правда, не слід забувати, що наукову діяльність має реалізувати будь-який пересічний викладач. Адже, за нинішнім законодавством викладач вишу одержує подвійну середньопромислову заробітну плату й оформляє пенсію з вісімдесятивідсотковим коефіцієнтом. Отже, будь-який викладач у складі наукової групи кафедри чи наукової лабораторії має виконувати плановану кафедрою навчально-дослідну роботу. Небажання чи нездатність до цього несумісні з перебуванням на посаді викладача вишу. Але ж треба розрізняти науково-дослідницьку діяльність науковця й навчально-методичну та навчально-дослідну роботу викладача й студента. Очевидно, диференціація науковця й викладача вишу, диференціація викладачів різних рівнів стане реальною з диференціацією загальнонаукових (національного й регіональних) університетів та галузевих вишів.

Лише науковець фундаменталіст-теоретик як організатор науки має бути на посаді завідувача кафедри чи певної лабораторії, сумісником чи читати авторський лекційний курс в інших університетах України чи за рубежом. Науковцю теоретику-емпірику логічно бути завідувачем прикладної кафедри чи завідувачем окремо функціонуючої або при кафедрі лабораторії. Мало ймовірною буде сумісна робота такого професора в сусідніх вишах чи візні лекційні курси в інших містах чи державах. Викладач-популяризатор, як правило, систематизує здобутки певної галузі науки й реалізує це, видаючи підручники, посібники або й науково-популярну літературу. Викладач цього рангу виконує навчально-методичну й разом зі студентами – плановану кафедрою навчально-дослідну роботу. Атестуватися як науковець зі ступенем він не може.

Зважаючи на вищесказане, постає потреба спростити процес набуття учених ступенів і наукових звань. Після того, як затвердження рішення спеціалізованої ради про присвоєння наукового ступеня стало здійснюватися у *департаменті МОН*, було б логічним, щоб уникнути подвійного бюрократичного процесу атестації викладача, остаточно передати присвоєння наукового ступеня *спеціалізованій раді*. А у зв'язку з функціональною й регіональною диференціацією вишів, здається, стане природним проводити захист кандидатської дисертації (точніше реферата магістра) на засіданні наукової *ради факультету* свого вишу. І це тим більше у зв'язку з автономізацією університетів. Адже в кінцевому наслідку у функціонуванні вишу зацікавлені, найперше, його працівники. Науковий ступінь доктора філології можна здобути на засіданні вченої ради регіонального (організованого подібно до федерального в Російській Федерації) університету. Звання доктора з окремих галузей наук має надаватися єдиним в Україні національним загальнонауковим університетом, в якому працюватимуть провідні науковці й викладачі України та зарубіжні фахівці. Якщо ж не змінювати нинішню ситуацію у вишах, то про їхнє входження у світовий рейтинг не доводиться й думати, а в українському продукті й надалі буде лише один відсоток розумової праці при п'ятдесяти у європейському. Університети України замість того, щоб бути осередками розвитку науки, й надалі продовжуватимуть доповнювати середню загальноосвітню школу навіть тоді, коли відпаде потреба в них як дитячих садках для безробітної молоді.

Подано до редакції 03.10.11
